



Çok Uluslu Şirketler Türkiye Ekonomisi İçin Tehdit Mi, Fırsat Mı?

Yrd.Doç.Dr. Ümit Güner¹, Alper Yılmaz²

Özet: Küreselleşme, ülkelerin kendi kendilerine yeterli birer yapı olmaktan çıktığı, uluslararası ticaretin ve yatırımların önündeki engellerin kalktığı, teknoloji, telekomünikasyon ve ulaştırma alanlarındaki gelişmeler sayesinde dünyanın giderek küçüldüğü, ulusal ekonomilerin birleşme eğilimine girdiği, kültürlerin birbirlerine yakınlaştığı bir süreç olarak tanımlanabilir. Küreselleşme sürecinin, sermaye birikimi ve teknolojik ilerlemeler olmak üzere iki bileşeni vardır. Bu süreçte Çok Uluslu Şirketler (ÇUŞ), hem sermaye dolaşımının serbestleşmesinin hem de teknolojik ilerlemelerin etkisiyle, küreselleşmenin önemli aktörlerinden biri olarak hızla çoğalarak büyümüşler ve en önemli devlet dışı aktör olarak faaliyet göstermişlerdir (Grieco ve Ikenbery, 2004;215). Bilindiği gibi küreselleşmenin kendini gösterdiği en önemli alanlardan biri doğrudan yabancı sermaye yatırımlarıdır ve bu yatırımlar ÇUŞ'ler tarafından yerine getirilir (Bernauer ve Kaobi, 2007;3). Ancak bu noktada gelişmekte olan ülkeler, ÇUŞ'leri fırsat yerine daha çok tehdit olarak değerlendirmişlerdir. Bu durumun sebebi; gelişmekte olan ülkelerin, yerel ekonominin ÇUŞ'ler tarafından sömürülmesinden, ülkenin genel ekonomi politikalarının ulusal çıkarlardan ziyade ÇUŞ'lerin lehine olacak şekilde belirlenmesinden, ülkenin doğal kaynaklarının kontrolünün ÇUŞ'lerin eline geçmesinden ve ülkenin gelişmiş kapitalist devletlere olan bağımlılığının artmasından korkmalarıdır. Devletler ve ÇUŞ'ler arasındaki ilişkilere tarihsel süreç içinde bakıldığında, gelişmiş ülkelerin ÇUŞ'lerle ilgili politikalarda daha liberal, gelişmekte olan ülkelerin ise daha kısıtlayıcı olduklarını görmektedir zira asıl sorun, ortadaki mevcut kaynakların nasıl kullanılacağı ve artık değerinin nasıl paylaşılacağıdır. Özellikle de küreselleşmenin hız kazanması ve ÇUŞ'lerin hızla büyüyerek dünyadaki ekonomik kaynakların (sermaye, teknoloji, insan sermayesi, doğal kaynaklar gibi) çoğunu kontrol eder hale gelmesiyle, artık birer devletler üstü yapı oluşmaya başlamış ve bu da ulus devletleri tehdit eder hale gelmiştir.

Anahtar Kelimeler; Üçüncü Dünya Ülkeleri, Çok Uluslu Şirketler, Küreselleşme, Realist Perspektif, Uluslar arası İktisat,

Abstract: Globalization can be describe by which loosing self sufficientness of countries, abolishing the trade barriers on free trade, the increasing interconnectedness of people and places as a result of advances in transport, communication, and information technologies that causes political, economical, and cultural convergence. This process has two dimensions; first one is the capital accumulation that relates with liberalisation of capital flow, increasing the volume of foreign direct investment and portfolio investment and utilization from the new financial instruments. Second one is technological progress that relates with widespreadness of personal computer, progress in communication and information technologies. In globalisation process, multinational enterprises have grown rapidly as a prime actor with the help of these two dimensons. As is known, one of the most important areas which globalization asserts itself is foreign direct investment and it has mostly realized by multinational enterprises. But developing countries have regarded MNE's as threat because they are gutless on these points; the exploitaion of domestic economy, setting general economic policy in countries by in favour of multinational enterprises instead of interest of state, controlling natural resources by multinational enterprises and increasing the dependency of countries to developed countries. When we analyses the relationship between multinational enterprise and state in historical context, we have comprhended that developed countries have more liberal than developing countries on policies relates with multinational enterprises, because the main problem is how the natural resources can be use and how the surplus value can be shared. Especially with the picking up globalization and increasing the control level of multinational enterprises on natural resources in the world (e.g. capital, human capital, technology), supra-state frame has been formed and this frame become threat to the nation states.

Keywords: Developing Countries, Multinational Enterprises, Globalization, Realist Perspective, International Economy.

¹ Dumlupınar Üniversitesi Öğretim Üyesi

² Dumlupınar Üniversitesi

Giriş

ÇUŞ'ler, yabancı ülkelerde hisse senetlerinin alınıp satılması yerine doğrudan yatırımlar gerçekleştiren, üretime dönük faaliyetleri destekleyen şirketlerdir. İkinci olarak çok uluslu şirket, ortak bir yönetsel, finansal ve teknik kaynak ile birlikte, bir ana firma ile çeşitli ülkelerdeki *yan şirketler ve şubeler topluluğunun* bir birleşimidir. Ana firma topluluğun küresel stratejilerini koordine eder; Ar-Ge, satın alma, pazarlama ve üretim gibi (Gilpin, 1976;184). ÇUŞ'lerin önemli bir özelliği operasyonlarının önemli bir kısmını yurt dışında gerçekleştirmeleridir. ÇUŞ'lerin yurt dışında faaliyet göstermesinin çeşitli nedenleri vardır. Bunların en önemlileri, eldeki mevcut kararların değerlendirilebileceği yeni yatırım alanları bulmak, üretim maliyetlerini düşürebilmek için daha ucuz hammadde kaynakları bulmak, daha fazla kar edebilmek için üretilen malları tekel fiyatından satabilmek, ucuz hammadde kaynaklarına ulaşmak (bunu da hammadde kaynakları üzerinde denetim kurarak veya monopson konuma gelerek yapabilir), gelişmiş batılı ülkelerdeki şirketler arası rekabet (şirket böylece hem kendi ülkesindeki rekabetten kaynaklanan düşük karlılıktan kurulabilecek hem de gittiği ülkede tekel konuma gelmeye çalışarak tekel karı elde edebilecektir), dünyada son yıllarda pazarların hacim olarak genişlemesi, büyük miktarlara ulaşan ulaştırma ve taşıma masraflarından kurtulmak ve son olarak gelişmiş batılı devletlerin çevre ülkeleri üzerindeki *siyasi ve ekonomik hegemonyasını* devam ettirme isteğidir (tıpkı XVIII. yy.'daki merkantilist dönem gibi, gelişmiş batılı devletler, ÇUŞ'lerin dünya çapındaki operasyonlarını desteklemiştir). ÇUŞ'ler belirtilen bu nedenlerden dolayı yurt dışında faaliyet göstermeye başlarken, bu faaliyetlerin özellikleri bakımından tarihsel süreç içinde büyük değişim göstermişlerdir. ÇUŞ'lerin dışa açılmalarında ilk ana tema, şirketin portföy yatırımları için sermaye ihraç ederek hedeflerine ulaşmaya çalışmasıyken, ikinci safhada çok uluslu şirket direkt üretim sürecine dahil olarak hedeflerine ulaşmaya çalışmıştır.

Sermaye Akımlarının Değişen Niteliği

Bu değişim ilk olarak XIX. yy Avrupa'sında görülebilir. XIX yy.'da Avrupa kapitalizminin gerçekleştirdiği yatırımlar daha çok portföy yatırımları, yabancı ülkelere verilen dış borçlar ve diğer sermaye ihracı hareketleri şeklindedir. Amaç Avrupa'nın ihtiyacı olan hammaddeleri, sağlayacak doğal kaynaklar alanında yaptığı yatırımlarla sağlamaktır (Alpar, 1978;3-4). Ancak ikinci safhada yatırımlar hem ekonomik hem de politik açıdan farklılaşmaktadır. Yatırımlar arasındaki bu fark, politik açıdan oldukça önemlidir. İlk yatırım tipinde temel güdü büyük ölçüde finansal iken (yatırılan sermaye üzerindeki geri dönme oranını mümkün olduğu kadar arttırmak, borçların geri ödemesinde tıkanıklıkları engellemek), ikinci yatırım tipinde temel güdü pazarı ele geçirmek ve yönetsel kontrolü sağlamaktır. Sonuç olarak her ne kadar karşılıklı ekonomik fayda ortaya çıksa da, doğrudan yabancı sermaye yatırımları daha uzun vadeli, üretime dönük ve daha önemlisi ekonomik ve politik ilişkiler ortaya çıkarır. Doğal olarak devlet ve çok uluslu şirket arasında meydana gelen bu ilişkilerin bir takım sonuçları ve etkileri olacaktır (Gilpin, 1976;184).

Çok Uluslu Şirketlerin Ekonomik Etkileri

Mikroekonomik Etkileri: Değişik açılardan bakıldığında ÇUŞ'lerin, ekonomik, politik ve sosyal konularla ilgili olmak üzere olumlu ve olumsuz etkilerinin olduğu söylenebilir. Öncelikle çok uluslu bir şirket girdiği ülkedeki endüstriyel konsantrasyonun artmasına neden olur. Böylece uzun vadede piyasada ancak çok uluslu şirketle rekabet edebilecek büyüklükte ölçek ve teknolojiye sahip yerli şirketler kalır. Bu da toplum için uzun vade de gelir dağılımının bozulması, endüstri içinse konsantrasyon endeksinin artması demektir. Diğer yandan ÇUŞ'ler girdiği endüstrideki Ar-Ge harcamalarında artışa neden olabilir çünkü ÇUŞ'ler tüm Ar-Ge faaliyetlerini merkezden gerçekleştirmez. ÇUŞ'ler, gittiği ülkede işe aldığı çalışanlarını eğitir, teknik bilgi ve beceri kazandırır. Bazı durumlarda işçilerine o ülkenin ortalama ücretinden daha yüksek ücret verebilir. Böylelikle girdiği ülkedeki beşeri sermayenin artmasında yardımcı olur, ancak şirketin bu noktada işçilerine verdiği eğitimin kalitesi ve bu konuda ne kadar para harcadığı önemlidir. Diğer yandan çok uluslu şirket gittiği ülkede, getirdiği teknolojiyi üretim faaliyetlerinde kullanacağı için, teknoloji düzeyinin artmasında olumlu etki yapar. Ancak gelişmekte olan ülkelerde teknolojinin adaptasyonu zor ve maliyetli olduğu için (gelişmekte olan ülkelerdeki çalışanların bilgi ve becerisi düşünülürse), çok uluslu şirketin sadece gerektiği kadar ve gereken yerlerde teknoloji transferini yapacaktır. İkinci olarak teknoloji transferlerinin niteliği gelir. ÇUŞ'ler, ülkeye teknoloji transferinde eski teknolojileri kullandığı hususunda eleştirirler, çünkü şirket öncelikle kendi karını düşünür. ÇUŞ'ler teknolojisini, gittiği ülkeye göre değil kendi ülkesindeki ücretlere, faktör fiyatlarına ve sermaye maliyetine göre ayarlar. Dolayısıyla sermaye yoğun teknolojileri seçerler. Böyle bir teknolojik tercih daha az istihdam yaratır. Ayrıca çok uluslu şirket zaten ülke içinde varolan bir şirketi satın alarak geliyorsa bu da istihdam yaratıcı olmayacaktır (Caves, 1996;224-231).

Makroekonomik Etkileri: Gelişmekte olan ülkelerde yapılan dolaysız sermaye yatırımları, yayılma etkisi ile milli geliri ve ekonomik büyümeyi olumlu etkiler. Örneğin ÇUŞ'ler faaliyetleri sonucu devlete yüksek miktarlarda vergi öderlerse, yaptıkları üretimi iç piyasa yerine ihracat olarak ülke dışına gönderirlerse, ülkeye kaliteli, ileri teknoloji

getirirlerse ve istihdam yaratıcı şekilde hareket ederlerse ekonomik büyüme olumlu etkilenir. Eğer tüketim mallarına daha çok yatırım yaparlarsa, dolaylı kar transferlerini yüksek tutarlarsa, eskimiş, köhne teknoloji ile üretim yaparlarsa ve özel sektör tasarruf oranlarını düşürürlerse, bu sefer ekonomik büyüme olumsuz etkilenecektir (Caves, 1996;235-236). Diğer yandan ÇUŞ'ler ulusal kalkınmayı, ekonomide yapısal veya kurumsal dengesizlikler yaratarak, saptırabilir. Örneğin yurt içi ekonomiyi, dışsal güçlere daha çok bağımlı hale getirebilir ve ülke içi denetim mekanizmalarının bu konudaki etkisi kaybolabilir. Bu süreçte ekonomik kalkınma dengesiz gerçekleşir. Belli bölgelerde, sadece o bölgede yaşayan insanların faydalandığı gelişmiş endüstriyel alanlar oluşur. Dolayısıyla bölgesel dengesizlikler artar (La Palombara ve Blank, 1979;86-87).

Çokuluslu şirketlerin ödemeler dengesi üzerindeki etkisi dolaylı ve dolaysız olmak üzere ikiye ayrılabilir. Dolaysız etki, döviz geliri olarak şirketin getirdiği yabancı sermayeyi ve yatırımın ithal ikamesini, döviz gideri olarak, elde edilen karların ve alınan lisans ücretlerinin merkeze transferi ile üretim için gerekli olan sermaye ve ara malı ithalatını kapsar. Sonuç basit negatifse, ödemeler bilançosunu olumsuz etkilediği, pozitifse olumlu etkilediği söylenebilir. Örneğin ülkemizdeki gibi montaj sanayini ele alırsak, şirket iç pazara yönelik ve fiziki girdiler bakımından da dışa bağımlı ve üretim ithal ikamesi de sağlamıyorsa, ödemeler dengesi olumsuz etkilenir (yani gelen sermayenin artış hızı, çıkan sermayenin artış hızından azsa). Dolaylı etki ise uzun vadede belli ekonomik değişkenlerde meydana gelen değişimlerle ilgilidir. Çokuluslu şirketin yaptığı yatırımların gelir düzeyini arttırması sonucu ithalatın artması gibi (Alpar, 1978;78-80).

Üçüncü Dünya Ülkelerinin Çok Uluslu Şirketlere Karşı Tavrı

Üçüncü dünya ülkelerinin çok uluslu şirketlere olan tavrı, belirtilen bu sonuçlar doğrultusunda şekillenmiştir. Kolonyal dönemlerde az gelişmiş ülkeler zaten ekonomik ve siyasal olarak bağımsız olmadıkları için Avrupa sermayesi, karşısında ulus devletler olmadan rahat bir şekilde hareket edebilmiştir. Ancak birinci dünya savaşı öncesi durum değişmeye başlamış ve bazı gelişmekte olan ülkeler, Avrupa Sermayesini sorgulamaya başlamıştır. Örneğin 1917 yılında Rusya'da yaşanan ekim devrimi ile Rusya, ülkesindeki petrol endüstrisini millileştirmiş ve bu etkiyle az gelişmiş ülkeler ekonomide daha milliyetçi politikalara yönelmiştir (Chon, 2003;335). Zamanla gelişmekte olan ülkeler daha düzenleyici ve denetleyici ekonomi politikaları izlemeye başlamış bu da ÇUŞ'leri olumsuz etkilemiştir. Asya ve Doğu Avrupa'da komünizmin yayılması, ÇUŞ'lerin faaliyetlerini komünist ülkelerde büyük ölçüde engellemiştir. Özellikle yeni bağımsızlığa kavuşmuş ülkeler, yabancı direkt sermaye yatırımlarına kapılarını hemen açmamıştır çünkü üçüncü dünya ülkeleri her şeyden önce *kendi ülkesindeki doğal kaynakların ve bazı tekel niteliğindeki kamu hizmetlerinin (ham petrol, doğal gaz kaynakları ile elektrik ve su hizmetleri gibi)* kontrolünün yabancı bir gücün eline geçmesini istememişlerdir. Ayrıca üçüncü dünya ülkeleri, o yıllarda Avrupa sermayesini hala eski koloni günlerindeki işgalci güç olarak görmekteydiler. Ancak bu ülkeler her ne kadar siyasi olarak bağımsızlıklarına kavuşsa da ekonomik olarak hala gelişmiş batılı devletlere bağımlıydılar. Bu ülkelerin ekonomik büyümelerini destekleyecek, yeteri kadar sermaye stoku, insan sermayesi, teknolojsi ve alt yapısı yoktur. Dolayısıyla yukarıda belirtilen engeller pek etkili olmamış ve 1950-1970 arası ÇUŞ'ler üçüncü dünya ülkelerinde hızla büyümüşlerdir (Chon, 2003;335).

1970'li yıllarda ise üçüncü dünya ülkelerinde, ÇUŞ'lere karşı yeni bir karşı koyma dalgası başlamıştır. Öncelikle ABD'nin gücünün azalması ve diğer G-7 ülkelerinin (Japonya ve Almanya) güçlenmesi, üçüncü dünya ülkeleri için, ABD'nin ÇUŞ'lerine alternatif şirketlerin güçlenmesine neden olmuş ve böylelikle üçüncü dünya ülkelerinin bu şirketler karşısında pazarlık güçleri artmıştır. GOÜ'ler, ÇUŞ'lere, yabancı direkt yatırımların maliyetlerini azaltma ve ülkeye daha çok fayda sağlama yönünde baskılarını arttırmış, ÇUŞ'ler üstündeki yönetsel, teknolojik ve idari bakımdan yapılan düzenlemeler artmıştır. Sonuç olarak bazı üçüncü dünya ülkelerinde, özellikle madencilik ve petrol sektörlerinde millileştirmeler yeniden hızlanmıştır. 1970 yılında OPEC'in petrol fiyatlarını yükseltmesindeki başarısı ile birlikte artık üçüncü dünya ülkeleri de gelişmiş batılı devletler karşısında seslerini duyurmaya (örneğin Birleşmiş Milletler de) başlamıştır. Bu doğrultuda GOÜ'ler, ÇUŞ'lere verilen geniş hakların daraltılmasını, yerli firmalara, bu şirketler karşısında biraz daha ayrıcalık verilebilmesini ve yapılan doğrudan yabancı sermaye yatırımları ile ilgili anlaşmazlıkları çözebilmek için yerli otoritelere yetki tanımmasını istemişlerdir. Örneğin G-77 gurubu, Yeni Uluslararası Ekonomik Düzen (NIEO) programı doğrultusunda 1974 yılında yayınladığı bildireyle, kendi devletlerinin, ÇUŞ'lerin kendi topraklarındaki faaliyetlerini tek taraflı olarak düzenleyebilmelerini istemişlerdir. Ancak bu istekleri BM'de kabul edilmemiştir (Chon, 2003;336). 1970'li yılların sonuna doğru bu katı tutum, petrol fiyatları tekrar normal fiyatına gerilemesi, OPEC'in ve petrolün uluslararası gündemdeki öneminin azalmasıyla yumuşamaya başlamıştır. İkinci olarak üçüncü dünya ülkelerindeki millileştirme hareketleri belli bir doygunluğa ulaşmıştır. Ancak doğal kaynaklar üzerinde yapılan bu millileştirmeden, sektördeki azalan verimlilik, yeni teknolojilerin zamanla devreye sokulamaması ve üretilen ürünlerin pazarlanması bakımından gelişmiş ülke

pazarlarına olan bağımlılık gibi faktörler yüzünden istenilen hedefler yakalanamamıştır. İşte tüm bu sebeplerin etkisiyle, GOÜ'deki ÇUŞ'ler tarafından sömürülme korkusu, yerini yabancı direkt sermaye yatırımlarından yeteri kadar pay alamayabilme endişesine bırakmıştır (Chon, 2003;336). 1980'li yıllarda ise üçüncü dünya ülkeleri, ÇUŞ'lere karşı daha liberal politikalar izlemişler, yabancı direkt sermaye girişlerini teşvik edici kanunlar çıkarmışlardır. 1980'li yıllarda yaygınlaşan finansal liberalizasyon politikaları sadece finansal piyasalarda değil, yabancı yatırımlar konusunda da kendini göstermiş ve bu yeni dalgada Arjantin, Şili, Kolombiya ve Venezüella tek taraflı olarak yatırım politikalarını liberalleştirmişlerdir.

Çok uluslu şirketler, bunların faaliyetleri, bu faaliyetlerinin ekonomik etkileri ve bu etkiler sonucunda devletlerin çokuluslu şirketler karşısında uyguladıkları politikalar tarihsel süreç içinde incelendikten sonra ÇUŞ'lerin politik ekonomisi, politik ekonomideki üç temel perspektif bağlamında incelenebilir.

Uluslararası Politik Ekonomideki Perspektif Açısından Konunun İncelenmesi

Politik ekonomideki üç farklı perspektif, liberalizm, marksizm ve realizm, ekonomik ilişkilerin doğası, ekonomik aktörler, ekonomik işlemlerin amacı ve ekonomi-politika ilişkisi bakımından farklılık gösterir. Tablo I 'de durum toplu olarak görülebilir.

Tablo I. Politik Ekonomideki Üç Perspektifin Karşılaştırması

	Liberalizm	Marksizm	Realizm
Ekonomik İlişkilerin Doğası	Harmonik	Çatışmacı	Çatışmacı
Ekonomik Aktörler	Hanehalkları ve Firmalar	Ekonomik Sınıflar	Ulus-Devlet
Ekonomik Aktivitelerin Amacı	Küresel Refahın Maksimizasyonu	Sınıf Çıkarlarının Maksimizasyonu	Ulusal Çıkarların Maksimizasyonu
Ekonomi ve Politika Arasındaki İlişki	Ekonomi Politikayı Belirlemelidir	Ekonomi Politikayı Belirlemelidir	Politika Ekonomiyi Belirler

Kaynak: Gilpin, R. (1976), "The Political Economy of Multinational Corporations: Three Contrasting Perspectives", *The American Political Science Review*, 70 (1):185'ten uyarlanmıştır.

Bu çalışmada konu realist perspektif açısından incelenmiştir, çünkü realist yaklaşım, ÇUŞ'ler ve devlet arasındaki ilişkiyi, liberal ve marksist perspektiflere nazaran daha iyi açıklamaktadır. Öncelikle Liberal yazarlara göre ulus devletler kaybolmakta, ortaya çıkan farklı aktörler, ulus devletin sonunu hazırlamaktadır. Bunun hazırlayıcısı olarak liberaller 1950'li yıllarda ortaya çıkan uluslararası organizasyonlara ve bunu takiben bölgesel ve fonksiyonel organizasyonlara dikkat çekerler. Geçtiğimiz üç yüz yıl boyunca ulus devletler uluslararası arenada baş aktör olmuşken, artık ÇUŞ'ler onların yerini almıştır, çünkü ÇUŞ'ler, ulus devletlerden daha başarılı ve etkindir. Devlet ve ÇUŞ birbirini destekler, birbirlerine dayanak oluşturur. Bu görüşte şirket, ulus devletlerin egemenliğinin dışında, uluslararası arenada faaliyet gösteren bağımsız birer aktördür. Bu şirketler bir kere üretim, pazarlama ve araştırma alanlarında küresel stratejiler ve dünya çapında ekonomik ve teknolojik ağlar geliştirdiklerinden beri, bu şirketlerin politikaları, ulus devletlerin bağımsızlığını sınırlandırmaktadır (Gilpin, 1976;186-187). Ancak belirtildiği şekilde ulus devletler ekonomik ve siyasi arena'daki önemini kaybetmemekte, aksine ÇUŞ'leri, bu alanlardaki ulusal hedeflerine ulaşabilmek için bir araç olarak kullanmaktadır. ÇUŞ'lerin dünya çapında büyürken kullandıkları gelişmiş pazarlama, Ar-Ge ve teknoloji alt yapısı, kendi devletlerinin desteğiyle oluşturulmuştur. Elbette ÇUŞ'ler ve devlet birbirini desteklemektedir, ancak bu noktada ÇUŞ, devletin küresel stratejilerinin dışına çıkmadan faaliyet göstermek zorundadır. Örneğin günümüzde ABD'li şirketler, kesinlikle İran ile herhangi bir mali ticari ilişkiye girmektedir. Hatta bunun da ötesinde ABD, diğer kapitalist devletlere de aynı uygulamayı yapmaları için baskı yapmaktadır. Ayrıca liberal görüş devletler arasında, gerçek hayatta meydana gelen çatışmalara değinmemekte, sanki tüm ekonomik aktörler aynı amaç etrafında toplanmışçasına, elde edecekleri kazançların eşit olacağı varsayımına göre hareket edeceklerini varsaymaktadırlar. Oysa uluslararası ekonomik ilişkiler sıfır toplamlı bir oyundur. Tarafların bir kazanırken diğeri kaybeder.

Marksist görüşte ise ÇUŞ'ler, emperyalizmin ve sömürgeciliğin modern versiyonudur. Tıpkı ulus devletlerin kendisi gibi, ÇUŞ de uluslararası sınıf mücadelesinin bir aracıdır. Artık ulus devlette burjuvanın yerini ÇUŞ almıştır ve böylelikle gelişmiş kapitalist ekonomiler, diğer üçüncü dünya ülkelerini daha çok sömürmekte ve daha iyi kontrol etmektedir. Bu yapıda bir veya birkaç merkez ön plana çıkmakta, karar alma süreci merkezileşmekte, dünyanın geri

kalan bölgeleri bu sürecin dışında kalarak, hem faaliyetlerinin yoğunluğu hem de gelir anlamında gerilemektedirler. Bunu sonucunda da mevcut eşitsiz kalkınma devam etmekte, farklı gelişmişlikte kutuplar ortaya çıkmaktadır. Bu kutuplaşmada, kalkınmamış tarafın, kalkınmış tarafa olan bağılılığı da süreç içinde aratarak devam etmektedir, tıpkı şirketin, bir merkez ofisinin bir de şubesinin olması veya bir merkez ülkenin bir de ona bağlı alt ülkelerin olması gibi (Gilpin, 1976;187). Ancak bu görüşte sınıf çatışmaları temelinde analiz yapıldığı için, ulus-çıkarmaya dayalı devletler arası çatışmaları açıklamakta yetersiz kalmaktadır.

Çalışmada konu realist bakış açısından ele alınmıştır çünkü; Realistlere göre günümüz ÇUŞ'leri, merkantilist dönemin ticaret şirketlerine benzemektedir. Örneğin ABD'li ÇUŞ'ler, 19. yy.'da Britanya girişimciliğini temsil eden serbest tacirler veya finansal kapitalistlerden çok, merkantilist dönemdeki Britanya Doğu Hindistan şirketine benzemektedir. Merkantilistlere göre ÇUŞ'ler, *belirli ulus devletlerin ekonomik yayılmacılığının* günümüzdeki yansımasıdır. Nasıl ki Doğu Hindistan Şirketi, İngiltere'nin Hindistan'daki çıkarlarına hizmet etmişse, günümüzdeki ÇUŞ'ler de aynı şekilde kendi devletlerinin çıkarlarına hizmet etmektedirler. Bu yüzden ÇUŞ'ler, güçlü devletler tarafından kendi ekonomik yayılmacılıklarında kullandıkları ve diğer zayıf ulus devletleri tehdit eden birer araçtır. Dolayısıyla ulus devletler, ÇUŞ'ler karşısına dengeleyici güç olarak ortaya çıkmaktadır. Merkantilist görüşün bu noktadaki eleştirisi, bazı ulus devletlerle, kendi ÇUŞ'leri arasında çıkar yakınlaşması olduğudur. Örneğin ABD ele alınırsa, elbetteki ABD'nin dış politikası, ABD'li ÇUŞ'lerin elindeki bir araç değildir, ancak ABD'li ÇUŞ'lerle, ABD devletinin çıkarları arasında ve olaylara bakış açısında büyük paralellikler bulunmaktadır, tıpkı merkantilist dönemde olduğu gibi, ABD'li ÇUŞ'ler, ABD'nin dünya pazarlarındaki payının korunmasına yardım eden, dünyadaki diğer güçlü ekonomiler karşısındaki güçlü pozisyonunun devamını ve hammadde kaynaklarına ulaşmadaki kontrolü sağlayan bir aktördür. Daha da önemlisi, ABD'li ÇUŞ'ler ekonomik faaliyetleriyle ABD'nin zenginliğini arttırmakta, ABD'yi finanse etmektedirler. ABD bu şirketler sayesinde, güçlü askeri pozisyonu için finansal kaynak sağlamakta, tüm dünyada politik ve ekonomik gücünü arttırmaktadır. Bu şirketler olmadan ABD'nin diğer gelişmiş kapitalist devletlerle mücadele etmesi çok zordur (Gilpin, 1976;190).

Çok Uluslu Şirketler ve Devlet

Bu görüşler ışığında çok uluslu şirketler ve devlet arasındaki etkileşim nasıl yorumlanabilir. Öncelikle devletler, çokuluslu şirketlerin ekonomik etkileri dolayısıyla bazı düzenlemelere gitmişlerdir. Aslı sorun, çok uluslu şirketin yatırım yaptığı ülkedeki kaynaklar üzerindeki kontrolü ve yatırım faaliyetleri sonucu ortaya çıkan artık değer paylaşımı üzerindedir. Bu mücadelede asıl taraflar gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerdir. Gelişmiş ülkeler, ÇUŞ'ler üzerinden bu mücadeleyi yürütmektedir. ÇUŞ'ler gelişmiş ülkelerin ekonomik yayılmacılığının birer aracıdır. Örneğin ABD, günümüzde dünya üzerinde tek hegemonik güç olmasında ÇUŞ'lerin önemli katkısı vardır.

Devlet-Çokuluslu Şirket Etkileşimi

Ekonomik temelde, çokuluslu şirketlerin gelişmekte olan ülkeler üstündeki nihai etkisinin, faydalı olup olmadığı yönünde derin görüş ayrılıkları vardır. Bu konuda tartışmalar, daha çok ekonomik kalkınmanın temel anlamı, doğası ve kalkınma sürecinin karakteristiği üzerine odaklanmıştır. Araştırmacılar, ekonomik kalkınmanın tanımından hareketle, gelişmekte olan ülkelerdeki ÇUŞ'lerin ekonomik etkilerini açıklamaya çalışırlar. Etkileşimin ikinci boyutu politiktir. Ancak belirtmek gerekir ki, ÇUŞ'lerin politik ve ekonomik etkileri birbirine paraleldir. Sonuçları olursa olsun, çokuluslu şirketlerin faaliyetlerinin, gelişmekte olan ülkelerdeki istihdam, kişi başı gelir, hayat standardı, gibi değişkenleri olumlu veya olumsuz etkileyecek kadar güçlü ve önemli boyutta olduğu gayet açıktır. İşte bu güç, çokuluslu şirketlere, hükümetlerin kendileri ile ilgili verdikleri kararlarda etkili olma yönünde güç sağlamaktadır. Ayrıca çokuluslu şirketler, gelişmekte olan ülkelerde, uzun dönemde politik yansımaları da olacak ekonomik kalkınmanın, belirli kalıplarını ve süreçlerini harekete geçirirler. Bu süreçte çokuluslu şirketler ülkedeki mevcut ikili sosyal yapının farklılaşmasını daha da pekiştirebilir. Belirli ürünleri üretirler, belirli tüketim kalıplarını teşvik ederler ve belirli teknolojilerden yararlanırlar. Tüm bunlar, önceki sürece ilaveten sosyal düalizmi, zengin-fakir veya köylü kentli hayat tarzlarını daha da farklılaştırarak şiddetlendirir. Kendi çıkarları söz konusu olduğunda güçlerini kullanarak, korumacılık, vergi indirimi, yatırım izinleri, fabrika yer seçimi ve kaynaklara ulaşım gibi konularda imtiyazlar elde etmek isterler. Çokuluslu şirketler, devlet ve iş dünyası içindeki elit kesimlerle daha çok ilişkilidirler, dışsal uyumlaştırma kalıplarını desteklerler. Böylece toplumun bu kesimleri, çoğunluğun isteklerinden ve ihtiyaçlarından uzaklaşırlar, yabancılaşırlar. Böylelikle ÇUŞ'ler, politik gelişme üzerinde önemli etkisi olan değişimin yönünü, derecesini ve faydalarından yararlanacak kesimlerin kimler olacağını tayin edebilir (Apter vd, 1980;454-459). Burada amaç, ÇUŞ'ler açısından ticari kar elde etmek, ÇUŞ'in anavatanı olan ülke açısından ise o ülke üzerinde hakimiyet kurmak veya hakimiyetini devam ettirmektir. Ana ülke ekonomik hedeflerine zaten ÇUŞ'in faaliyetleri dolayısıyla ulaşmaktadır. İlginç olan ekonomik amaçlara ulaşmanın beraberinde siyasi amaçlara da ulaşmayı getirmesidir. Buna en güzel örnek Şili'de 1970'li yılların başlarında meydana gelen olaylardır.

Bu anlatılanlar ışığında çokuluslu şirketler ve devlet arasındaki etkileşim ülkeler bazında incelenebilir. Bu bölümde çokuluslu şirketlerin faaliyetlerinin ülke ekonomisi, ülkenin sosyal yapısı ve çevre üzerindeki etkileri incelenecek ve bu faaliyetler karşısında devletin durumunu, devletin ne derece düzenleyici ve denetleyici görevini yerine getirebildiği irdelenecektir. İncelenen ülkeler, henüz demokratik kurum ve kuruluşların tam olarak oturmadığı, çeşitli toplumsal çalkantılar ve şiddet olaylarının olduğu, milli gelir bakımından orta ve alt seviyelerde yer alan, gelişmekte olan üçüncü dünya ülkeleridir.

ÇOK ULUSLU ŞİRKETLER VE GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELER

Latin Amerika

Şili

Bazı durumlarda çok uluslu şirket, devleti belli bir politika yürütmesinde etkili olabilir. ITT (Uluslar arası Telefon ve Telgraf Şirketi) örneğine bakarsak, bu şirket 1963–1973 yılları arasında CIA ile işbirliği yaparak Şili'nin bazı ekonomi politikalarını etkilemeye çalışmıştır. İlk olarak 1964 yılında ITT şirketi, sosyalist partilere karşı Şili'deki Hıristiyan Demokrat Parti'ye, CIA kanalıyla seçim yardımı yapmak istemiştir. 1970 yılında ise hem ABD hem de ITT, sosyalist Salvador Allende'nin iktidara gelmemesi için çalışmalara başlamıştır. O yıllarda hem ITT hem de ABD'li diğer ÇUŞ'ler Allende'nin iktidara gelmesi konusunda endişeliydi, çünkü Allende seçim kampanyalarında bazı sektörlerde millileştirmeye gideceğini ve özellikle de Ulusal Telefon Şirketinin millileştireceğini belirtmiştir (o yıllarda bu şirketin %70'i ITT'nin elindedir). Bunun üzerine ITT şirketi seçimlerde Allende'nin rakibi olan partilere 350 bin dolarlık yardım yapmıştır. Medya'da Allende karşıtı yayın organlarına parasal yardım yapmıştır. Ancak tüm bunlara rağmen 4 Eylül 1970'de Allende başbakan olmuştur. Uyguladığı ekonomi politikalarıyla hem ABD'nin hem de ülkedeki ÇUŞ'lerin tepkisini çeken Allende 11 Eylül 1973'teki, CIA destekli askeri darbeyle devrilmiştir. Bu darbeye ITT şirketi de rol almış ve darbeyi desteklemiştir (Covert Actions in Chile 1963-1973; 1975). Fakat ilerleyen yıllarda ülkedeki yabancı bakır işletmelerinin, yurt içindeki merkez ve sağ gruplar nezdinde desteklerini kaybetmeye başlamasıyla, bakır endüstrisinde millileştirme hareketleri başlamıştır.

ÇUŞ'lerin bu belirtilen şekilde devletlerin iç politikalarına müdahale etmesi, onları yönlendirmeye çalışması Morans'ın (1974) çalışmasında da belirtilmiştir. Bu çalışmada Şili'deki bakır endüstrisi üzerinde ITT şirketinin nasıl etkili olduğu ve ülke politikalarını, şirketin bu sektör üzerinden nasıl etkilediği belirtilmiştir. Bu çalışmada çok uluslu şirketin ülkeye müdahalesinin, özellikle devletin daha zayıf olduğu durumda, daha mümkün olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca Moran's hammadde ihracatçısı olarak Şili ile, ülkeye mamul madde satan endüstrileşmiş ülkeler arasındaki ilişkiler sistemini de incelemiştir. Bu sistemde ÇUŞ'ler önemli bir araçtır. Bu ilişkiler sistemi Moran'a göre Şili'nin ekonomik kalkınması ve büyümesi için kendi endüstrilerini kurup güçlendirmesini engellemiştir (Evans, 1981;211).

Guatemala

İkinci bir örnek Guatemala'da 1951 yılında demokratik seçimlerle iktidara gelen Jacobo Arbenz'e karşı yürütülen politikalar. Jacobo Arbenz iktidara geldiğinde geniş bir toprak reformu uygulamaya girişmiştir. O yıllarda Guatemala'da toprak sahiplerinin %2,2'si tüm tarıma elverişli toprakların %70'ini ellerinde bulundurmaktaydı ve tarım kesiminde kişi başı milli gelir yaklaşık 87 dolardı. Toprak reformu ile 100 bin çiftçi toprak sahibi yapıldı. Ayrıca Arbenz, fakir halk kesimlerini destekleyici sosyal programlar yürüttü. Bu reformlardan olumsuz etkilenenlerin başında ABD'li çok uluslu şirket olan "United Fruits" şirketi geliyordu. Bu şirketin ülkede meyve sektöründe geniş yatırımları bulunuyordu. Şirket Guatemala muz sektöründe monopoldü ve ayrıca ülkede telekomünikasyon alanlarında da yatırımları vardı. Dolayısıyla toprak reformu kapsamında kamulaştırılacak topraklar, şirketin yatırımlarını tehlikeye atıyordu. Daha önceki yıllarda dönüm başı 3 dolar üzerinden Guatemala devletine vergi veren United Fruit şirketi, toprak reformu kapsamında yapılacak kamulaştırma bedeli dönüm başı 3 dolardan yapılacak olması üzerine buna itiraz etti ve dönüm başına Guatemala devletinden 75 dolar istedi. Ayrıca Arbenz bu programın başarılı olması, bölgedeki sosyalist yayılmayı büyütebileceği gerekçesiyle de ABD tarafından hoş karşılanmadı, çünkü Arbenz toprak reformunu, Guatemala komünist işçi partisi ile gizlice görüşerek ve teknik yardım da alarak yürütüyordu.

Bunun üzerine United Fruit şirketi Eisenhower iktidarı nezdinde hemen lobi faaliyetleri yürütmeye başladı. Şirketin ABD kongresiyle ve diğer devlet kademelerindeki yöneticilerle de sıkı bağları vardı. Eisenhower 1953 yılında iktidara gelince CIA, Arbenzi iktidardan uzaklaştırmak için harekete geçti. Ordu içindeki sağcı subayları örgütledi ve silah yardımı yaptı. Diğer yandan halka yönelik propaganda faaliyetleri yürütüldü. United Fruit şirketi bu çalışmalar için 64 bin dolarlık yardımda bulundu. Daha sonra 1954 yılında CIA tarafından silahlendirilen sağcı MLN gurubu tarafından yapılan bir darbeyle devrildi (Saxena, 1999).

Venezüella

Venezüella'daki yabancı petrol şirketleri mümkün olabildiği ölçüde yurt içindeki çıkar gruplarıyla beraber kendi çıkarlarını tanımlamışlar ve hükümet ile özel sektör şirketleri arasındaki çatışmaları, kendi çıkarlarına uygun olacak şekilde desteklemişler ve yönlendirmişlerdir. Bu süreç çoğu zaman sancılı olmuş ve ülkede yerleşmiş oturmuş bir demokrasi anlayışı gelişmemiştir. Venezüella yakın tarihinde siyasal çalkantılar, diktatörlükler ve devrimler sürekli olmuştur. 1958'den itibaren yönetimin tekrar sivilere geçmesiyle, ülkedeki petrol şirketleri, yerel elit gruplarla işbirliği yapmayı anahtar stratejisi olarak görmüşlerdir. Böylece yabancı petrol şirketleri hem daha fazla yerel görünerek olası tepkileri azaltmışlar hem de konumlarını sağlamlaştırmışlardır. Ülke sivil hükümetlerle yönetilirken, başarısız ekonomi politikaları gelir dağılımını bozmuş ve halkın hoşnutsuzluğunu arttırmıştır. Ayrıca yaşanan yolsuzluklar sistemi yozlaştırmıştır. Bu ortamda çeşitli gruplar iktidar mücadelesine girmişlerdir.

2000 Yılında oyların % 59'unu alarak yeniden başkanı seçilen Devlet Başkanı Hugo Chavez, ilk olarak özellikle tarım ile petrol alanlarında büyük düzenlemeler içeren 49 kararname çıkarmış, bu da ülkedeki o ana kadar egemen olan güçler arasında tedirginlik yaratmıştır (özellikle ABD'li ÇUŞ'ler için). 2001'in Aralık ayında ülkenin büyük işveren ve işçi sendikaları genel işi bırakma eylemi girişiminde bulunmuşlardır. 2002'de ordu ile sivil toplumun bazı öğeleri Chavez'i darbe ile başkanlıktan düşürmüşler, ancak Chavez halk ve ordu desteği ile 48 saat içerisinde görevine geri getirilmiştir (Wikipedia, Venezuela). Dünyanın 5.büyük petrol ihracatçısı olan Venezüella'nın 78 milyar varillik ham petrol rezervi mevcuttur. İşte Hugo Chavez görevine gelir devlet petrol sektörü üzerindeki denetimini arttırmıştır. Ülkede faaliyet gösteren batılı petrol devlerine hisselerinin çoğunu, Venezüella Devlet Petrol Şirketi olan PDVSA'ya (Petroleos de Venezuela SA) devretme zorunluluğu getirmiştir. Bu anlaşmayı reddeden Fransız Total ve İtalyan ENİ şirketlerinin işlettikleri yataklar ellerinden alınmıştır. Venezüella, 1990'larda petrol şirketlerinden %34 oranında vergi alınmaktaydı. Ancak Chavez bu oranı %50'ye yükseltmiştir. Exxon Mobil, Chevron, BP, Shell gibi petrol devleri daha yüksek vergiler ödemelerini gerektirecek anlaşmaları imzalamışlardır. Dünyanın en büyük petrol şirketi Exxon ise bu koşulu kabul etmemiş, bunun üzerine petrol bakanı Rafael Ramirez devlet televizyonunda yaptığı açıklamada "bu koşullar altında burada kalmalarını kabul edemeyiz, eğer ihtiyacımız olursa onları geri çağırırız" diyerek Exxon Mobil'e gözdağı vermiştir. Venezüella hükümeti ayrıca, BP'den ülkede 2001 ile 2004 yılı arasında yaptığı çalışmaların faturası olarak 61,4 Milyon Dolar vergi talep etmiştir (Özen, CNN Türk Özel Dosyalar, 2007).

Görüldüğü gibi Venezüella'da Hougo Chavez hareketi, Şili'deki Allende hareketine göre başarılı olmuştur. Bunda dünya petrol talebinin inelastik olmasını rolü büyüktür. Bu sayede Venezüella ÇUŞ'lere karşı, uluslar arası piyasalarla olan bağlarını zedelemeyen, bağımsız hareket edebildiğini göstermiştir. Halbuki Şili sahip olduğu doğal kaynakları itibarıyla uluslararası piyasalara hayli bağlıdır, çünkü sahip olduğu bakır madenlerinin talep esnekliği petrolde olduğu kadar düşük değildir. Dolayısıyla Allende hükümetinin uyguladığı politikalar hedeflerine varamamıştır. İkinci husus Venezüella'da hızlı bir şekilde gerçekleşen sosyal ve politik hareketliliktir. Günümüze kadar olan süreçte ülkedeki orta sınıflar, kırsal kesimlerdeki ve şehirlerdeki alt sınıflar merkeze doğru hareket ederek artık ulusal politikaların belirlenmesinde etkili olmaya başlamışlardır. İkincisi ülkede gelişen ve yerleşen demokrasi kültürü ve ortamı sayesinde bu gruplar kendilerini siyasi hayatta da gösterebilmeye şanslarına kavuşmuşlardır (Apter, 1980;468).

Asya**Endonezya**

Benzer olaylar 1970'li yıllarda Endonezya'da Suharto diktatörlüğü döneminde, ülkenin Ache bölesindeki zengin gaz kaynaklarını (Exon-Mobil şirketinin toplam cirosunun %11'i) işleyip satan ABD'li dev petrol şirketi Exxon-Mobil öncülüğünde de yaşanmıştır. Endonezya, dünyanın önde gelen petrol ve doğalgaz üreticilerindedir ve bu kaynakların önemli bir kısmı Ache bölgesinde bulunmaktadır. Sadece Açe'nin ürettiği doğalgazın değeri yıllık 2 milyar dolar civarındadır (2003). Ache'deki doğalgaz yataklarının önemli bir kısmını ise Amerikan Exxon-Mobil şirketi işletmektedir (OPEC Annual Statistical Bulletin, 2005) Exxon Mobil 90'lı yıllar boyunca dünya çapındaki karının dörtte birini, bugün yıkıma uğrayan Endonezya'nın Ache bölgesindeki petrol yataklarından elde etmiştir. Ache'nin kuzey kıyılarındaki Lhokseumawe sanayi bölgesinde zengin Arun ve LNG gazı yatakları mevcuttur. İşte bu yataklar hem Exon-Mobil hem de Endonezya hükümeti için çok önemli bir gelir kaynağı olmuştur. Endonezya ise petrol ve gaz ihracatı gelirinin yaklaşık %30'unu bu bölgeden elde etmektedir. Ancak bölge halkı bu kaynakların nimetlerinden yararlanamamış, kamulaştırma, sömürü, baskıcı yönetim ve çevre kirliliği gibi külfetlerine katlanmıştır. Örneğin şirket kendi çalışanları için özel yaşam alanları, tesisler ve yollar yapmış, bölge halkının bu imkanlardan faydalanılması engellenmiştir. Yani yaratılan dışsallıklar şirket içinde kalmış, halka yansımamıştır. Doğal gaz ve bununla ilgili diğer kimyasalların üretimi, bölge halkında bir dizi hastalıkların

görülmesine neden olmuş, köylülerin tarımsal üretimi (örn. pirinç üretimi, balık üretimi gibi) artan sanayi üretiminin yol açtığı kirlilik yüzünden büyük darbe yemiştir. 1970'den sonra bölgede bu doğal kaynakların keşfedilmesi ile birlikte Suharto'nun dikta yönetimi, bölgedeki köylülerin topraklarını bedelsiz olarak kamulaştırmış, onları göçe zorlamış, topraklarından zorla çıkarmıştır. Elde edilen geliri ise Suharto, kendi ve yandaşları arasında paylaşmıştır. Exxon-Mobil tıpkı dünya'daki benzer ülkelerde yaptığı gibi burada da devlet içinde devlet olmuş, çeşitli araçları kullanarak (örn. Medya) halkın gerçekleri görmesini engellemeye çalışmıştır. Tabi ki diktatör Suharto ile ilişkilerini çok iyi tutmuştur (Renner, 2006).

Şirket, Ace'nin bağımsızlığı için mücadele eden Özgür Ace Hareketi'ni (GAM) ezmek için, Endonezya ordusuna dev çaplı kaynaklar aktarmış ve bu yardımla Endonezya ordusundan özel birlikler oluşturmuştur. Sadece 2002'de 2700 kişiyi katledilmiş; bölgede toplama kampları kurulmuş; katledilenler toplu mezarlara atılmıştır. Aceh halkı adına Uluslararası İşçi Hakları Fonu'nun ABD'de Exxon Mobil'e karşı açmış ancak bu dava ABD yönetimi tarafından engellenmiştir. Diğer yandan Endonezya'da, Exxon'a bağlı olarak faaliyet gösteren petrol firmasının, Endonezya askerlerinin Açe'li köylülere işkence yapmasına ve insan haklarına aykırı diğer faaliyetleri için tesislerini kullanmasına izin vermiştir. Uluslararası İşçi Hakları Vakfı, 11 Açeli köylü için 2001 yılında dava açmış, ancak ABD Dışişleri Bakanlığı'nın, bu davanın, ABD'nin yurtdışındaki çıkarlarına zarar verebileceği yönünde görüş bildirmesiyle engellenmiştir (Ufuk Çizgisi, 2005).

Çin

Çin Uzak Doğu Asya'daki en çok yabancı sermaye çeken ülkedir. 2005 yılında Asya'ya akan yabancı sermaye 165 milyar dolar iken (dünya toplam sermaye girişlerinin %18'i) Çin'e giren sermaye miktarı 72 milyar dolar olmuştur. Ülkede bulunan ÇUŞ'ler, petrol gaz, madencilik, çelik, metaller, ulaştırma, telekomünikasyon, elektrik, çimento ve gıda gibi pek çok sektörde faaliyetlerini sürdürmektedirler (World Investment Report, 2006) Çin hem yürüttüğü ekonomi politikalarıyla, hem de yabancı sermayeden mümkün olduğunca yararlanarak, uzun yıllar istikrarlı büyümesini korumuş (%10) ve bu gün itibariyle yaklaşık 1,3 trilyon dolarlık bir ekonomik büyüklüğe ulaşmıştır. Günümüzde Çin ekonomisi için gelinen noktaya baktığımızda, öncelikle gelir dağılımındaki bozukluk gözümüze çarpar. Son yıllarda zenginleşen Çin'in yanında bir de fakirleşen Çin vardır. Özellikle işçiler çok düşük ücretlerle, hiçbir sosyal hakları (sigorta, emeklilik, sağlık güvencesi) olmadan, uzun sürelerde (haftalık çalışma süresi 70 saate kadar çıkabilmektedir) çalıştırılmaktadır (Koldaş, 2005). Ülkede insan hakları ihlalleri hayli yaygın olduğundan çalışma koşulları daha da kötüleşmektedir. Diğer yandan bu ülkede faaliyet gösteren çok uluslu şirketler, bu ülkedeki insan hakları ihlallerine gösterilen tepkilere destek vermekten kaçınılmaktadırlar, çünkü buradaki ÇUŞ'lerin hiçbiri, büyük karlar elde ettiği bu ülkenin hükümetiyle ters düşmek istememektedir (Helm, 2007). Çin ile ilgili insani gelişme endekslerine baktığımızda resmi istatistik rakamlarıyla gayri resmi istatistik rakamlarının birbirinden farklı olduğunu görürüz. Bunun en önemli nedeni Çin hükümetinin işsizlik oranlarını hesaplarken, KİT'lerden çıkarılan işçileri ve göçmen işsizleri bu hesaplamanın içine katmamasıdır (UNDP China HDR, 2005). İkinci olarak kırsal kesimlerde işsizlik oranları kentlere göre daha fazladır. Bu da kent ve kırsal kesimler arasındaki gelir uçurumunu arttırmaktadır. Tüm ülke genelinde günde bir dolardan az yaşayan kişi sayısı 2004 sonu itibariyle yaklaşık 85 milyondur. Diğer yandan bu bölgelerde yaşayan insanlar işleri olsa bile, düşük ücretlerle sigortasız işlerde çalışmakta dolayısıyla sağlık güvenceleri olmadan yaşamaktadırlar. Genel sağlık hizmetlerinden de yeteri kadar yararlanamamaktadırlar. Kentsel bölgeler ise kırsal kesimin aksine ülke gelirinden daha çok pay almaktadır ve dolayısıyla refah seviyeleri daha yüksektir (Global Policy Network, 2002;3-10).

Çin'deki Hukou (hane halkı kayıt sistemi)1950'li yıllarda uygulamaya girmiştir ve ülkeden yaşayan vatandaşların yerleşim yerlerini değiştirmesi üzerinde sınırlamalar getiren bir sistemdir (**Congressional-Executive Commission on China, 2005**). Bu sisteme göre kırsal kesimde yaşayan kişinin işinin olabilmesi, gıdaya ve diğer ihtiyaçlarını giderecek maddelere ulaşabilmesi için oturma izni almalıdır. Ancak, 2000'li yıllarda kabul edilen reformlarla, bireylerin göç etmesi ve çalışması için geçerli bu izin uygulaması kaldırılmış, özellikle ülkenin iç kesimlerinden kıyılara göç teşvik edilmiştir. Bunun nedeni ise kırsal kesimde yaşayan ucuz iş gücünden faydalanabilmektir. Bu çerçevede daha çok iç kesimlerde ve batıda yaşayan köylüler, doğuya göç ettirilmiştir. Sayıları 150 milyonu bulan bu göçmen işçilere oturma izni verilmemiş, her türlü sosyal haklardan mahrum bırakılarak çalıştırılmaya zorlanmıştır. Bu insanlar sadece ucuz işgücü deposu olarak görülmüş ve insanlık dışı bir hayata mahkûm edilmişlerdir (Haktan, 2007). ÇUŞ'ler ise ülkedeki insan hakları ihlalleri karşısında sessiz kalmış gelir dağılımındaki bozukluğu daha da arttırmış işsizliğe karşı etkin bir seçenek olmadığı görülmüştür. Sonuç olarak Çin'de, merkezi devlet yönetimi ve ÇUŞ'ler arasında daha çok bir çıkar birliğinin olduğunu söyleyebiliriz.

Tayland

1960'lı yıllarda ithal ikameci ekonomi politikaları uygulayan Tayland 1970'li yılların başında ihracata dayalı kalkınma modeline geçmiştir. Bu doğrultuda Tayland ekonomide liberalleşmeye giderek ve ÇUŞ'lere bazı kolaylıklar tanıyarak dışarıdan daha çok sermaye çekmeye çalışmıştır. Böylece ülkeye giren yabancı sermaye yatırımları, Asya'nın yükselen yıldızı ile birlikte hızla artmıştır. Ancak 1997 yılında yaşanan Asya krizinden sonra yabancı sermaye yatırımları düşmeye başlamıştır. 1995 yılında 2 milyar dolar olan giriş miktarı, 1998 yılında 5,1 milyar dolara çıkmış ancak daha sonra azalarak 2006 yılı itibariyle yaklaşık 3.8 milyar dolara gerilemiştir (Brimbe ve Urata, 2006). Çin'deki üretim ilişkileri büyük ölçüde Tayland'da da geçerlidir. ÇUŞ'ler gerek direkt üretim tesisleri kurarak gerekse de sözleşmeli üretim yaptırarak ülkedeki ucuz işgücünden faydalanmaktadır. Örneğin dünyaca tanınmış markalar (Nike, Adidas, Fila gibi tekstil firmaları) yerli bir firma ile üretim sözleşmesi imzalamakta, böylelikle hem üretim riskini azaltmakta hem de üretim maliyetlerini düşürmektedirler. Yabancı şirketler için üretim yapan bu yerli firmalarda çalıştırılan işçiler kötü iş koşullarında günde 12 saat gibi uzun sürelerde çalıştırılmakta, hiçbir iş güvencesine ve sosyal sigorta güvencesine sahip olamamakta, kadın işçiler cinsel istismara uğramakta ve yerli işçilerin bu konulardaki talepleri, çok uluslu şirketler ve onların taşeronları tarafından dikkate alınmamaktadır (Yumpraset, 1999). ÇUŞ'lerin ülkedeki verimliliği ve buna bağlı olarak ücretleri arttırdığı savunulmaktadır. Ancak yabancı sahipliği ile verimlilik ve ücret arasındaki ilişkileri araştıran çalışmalarda, bu değişkenler arasında zayıf ilişki tespit edilmiştir. Bu durum Tayland imalat sanayisi içinde böyledir (Brimbe ve Urata, 2006). Öncelikle belirtmek gerekir ki ÇUŞ'lerin Asya'dan elde ettiği kar dünyanın diğer bölgelerinden elde ettikleri karlara göre daha fazladır. Bu ülkelerde ÇUŞ'ler, yerel elit kesimlerle işbirliğine giderek, ülkelerdeki düalist yapıyı belirginleştirmişler ve sosyal dengesizlikleri arttırmışlardır. Bu konuda yapılan çalışmalarda elde edilen verilere aşağıdaki tabloda özetlenmiştir. Veriler üç başlık altında toplamak mümkündür; gini katsayısı, toprak sahipliğinde adaletsizlik ve ÇUŞ'lerin kontrol gücü

Tablo II. ÇUŞ ve Sosyal Dengesizlikler

	Eşitsizlik			Çok uluslu Şirketin Nüfuzu					
	Hanehalkı Gelir			Hanehalkı Toprak (Gini)			Toplam CUS		
Ülkeler	<1	=196	>196	<196	=196	>196	<196	=196	>196
Bangladeş	37	35	-	47	47	57	-	5	-
Fiji	43	46	42	-	-	-	-	-	-
Hong-Kong	49	49	-	-	-	63	85	209	0
Hindistan	34	47	48	65	-	-	6	7	1
Endonezya	-	-	46	54	-	-	8	35	1
Malezya	36	55	55	47	-	-	-	158	54
Papua Y.	-	-	-	-	-	-	406	496	209
Filipinler	48	49	51	58	-	51	44	42	2
Çin	56	33	33	62	-	-	13	13	1
Singapur	-	-	-	-	-	-	117	295	0
G. Kore	27	26	30	38	-	32	3	21	0
Sri Lanka	49	45	38	-	-	-	37	31	26
Tayland	43	50	50	46	46	41	16	25	0

Kaynak: Kowalewski, Transnational Corporation and Asian Inequality

Tabloya göre ÇUŞ'lerin ekonomi üstündeki kontrol gücü, nüfus ve enerji kaynakları bağlamındadır. Bu da o ülkenin ÇUŞ'e olan bağımlılığını gösterir. Değerler endeks verileridir. Endeks, Toplam yatırım stoku / toplam enerji tüketimi ve nüfus oranını ölçer. ÇUŞ'in yarattığı dengesizlikler toprak adaletsizliği ve gelir dağılımı bozukluğu bağlamında belirtilmiştir. Toprak adaletsizliğini belirtmek için, toprak sahipliği endeksi, gelir adaletsizliğini belirtmek için gini katsayısı kullanılmıştır (0.00 kusursuz eşitliği, 1.00 kusursuz adaletsizliği gösterir.) tabloda görüldüğü gibi gelir adaletsizliği, tabloda belirtilen Asya ülkeleri için 1967 öncesinde ortalama olarak 42,2 iken 1967 yılında 43,5'e, 1967 sonrası dönemde 43,8'e çıkmıştır. Yani gelir dağılımı bozulmuştur. Toprak sahipliği anlamında gini katsayısı ise 1967 öncesi ortalama 52,2 iken 1967 sonrası 48,8'e düşmüştür (Kowalewski, 1987-1988;578-595).

Afrika

Güney Afrika Cumhuriyeti

Güney Afrika Cumhuriyeti 1910 yılında bağımsızlığını kazanmıştır. 1948 yılında ulusal parti etrafında toplanan beyaz azınlık 'apartheid'(Güney Afrika cumhuriyeti'nde 1994 yılına kadar yürürlükte olan ve beyaz olmayan ırklar arasında yasal olarak bir ayrımı öngören politika) yani ırk ayrımına dayalı bir rejim kurmuştur. Beyazların bu ilgisinin asıl nedeni ülkedeki değerli maden yataklarıdır. Ülke dünyanın en büyük altın, platin ve krom üreticisidir (Wikipedia, South Africa). Ülkedeki bu zengin yataklar ÇUŞ'lerin sahip olduğu maden şirketleri tarafından işletilmektedir, özellikle de altın madenini işleyen şirketler. Bu şirketler yıllardan beri Güney Afrika'daki altın madenlerini işletmekte, elde ettiği kazanımlara karşılık ülkedeki insan toplumuna ve eko sistem üzerine yüklediği maliyetlere (su kaynaklarının ve havanın kirlenmesi, hastalıkların artması, kötü çalışma koşulları, çocuk iş gücü kullanımı gibi) katlanmayı reddetmektedirler. Maden şirketlerinin bu olumsuz etkilerine karşı Güney Afrika hükümeti bazı yasal düzenlemelere gitmiştir. Özellikle bu şirketlerin faaliyetlerini düzenleyen, belli kurallara bağlayan ve çevreyi koruma amaçlı kuralları uygulamaya koymuştur. Ancak hükümet, elde ettiği vergi geliri ve şirketlerin yaptığı ihracat bakımından, bu maden şirketlerine fazlasıyla bağlıdır. Örneğin Güney Afrika'da faaliyet gösteren AngloGold Ashanti şirketi dünyanın en büyük altın üreticilerinden ve ihracatçılarından biridir. Dolayısıyla Güney Afrika hükümeti daha çekingen, ihtiyatlı davranmakta ve bu şirketler üstünde fazla etkili olamamaktadır. Diğer yandan bu şirketler politik arenada da etkili olmakta, kendi aleyhlerine bir takım kanunlar (vergiler, yasal düzenlemeler gibi) çıkacağı zaman meclis nezninde girişimlerde bulunarak, hükümet üzerinde baskı kurmaya çabalamaktadırlar (Munning, 2005;1-9).

Namibya

1990 yılına kadar Güney Afrika tarafından yönetilen bölge 21 Mart 1990 tarihinde tam bağımsızlığına kavuşmuştur. Namibya ekonomisi daha çok madencilik (milli gelirin %74'ü) ve imalat sanayine (milli gelirin %11'i) dayanır. Ülkede madencilik önemi büyüktür. Ülkedeki en önemli maden varlığı Güney Afrika'daki gibi elmas ve altındır. Katı madenler ihracatında Afrika'da dördüncü, uranyum üretiminde dünyada beşincidir. Namibya diğer Afrika ülkelerinden farklı olarak 7400 dolarlık kişi başı milli gelirle pek çok Afrika ülkesinden zengindir. Ancak ekonomideki 0,7'lik Gini katsayısı ile dünyanın en bozuk gelir dağılımına sahip ülkelerinden biridir. Nüfusun yaklaşık %76'sı yoksulluk sınırının altında yaşamaktadır (CIA, World Fact Book, 2007).

Ülkedeki en önemli altın madeni işletmecisi AngloGold altın şirkettir. Şirket Navachab bölgesindeki zengin altın madenlerini işletmekte ve ülkede rakibi bulunmamaktadır. Şirket bu maden yatağını 1997 yılında ele geçirmiştir. Ancak maden için işleme ruhsatının süresi 2003 yılında dolmuştur. AngloGold şirketi düşük altın fiyatlarına, sendika ile olan gergin ilişkilerine, yetkili devlet kurumlarından zorlukla alınan çalışma izinlerine ve maden ve enerji bakanlığının devam eden madencilik operasyonları ile ilgili olarak aldığı erteleme kararına rağmen şirket maden işleme ruhsatının süresini 2013 yılına kadar uzatmayı başarabilmiştir. Maden ocaklarında çalışma koşulları ise güvenlikten uzak ve sağlıksızdır. Sektörde asgari ücret uygulaması yoktur. Ücretler şirketsel bazda belirlenmektedir. Bu da ücretlerin düşük kalmasını yol açmaktadır. Ayrıca altın üretimi sırasında hem çevre kirliliği oluşmakta, coğrafi yapı değişmekte ve üretim sürecinde kullanılan siyanür, yer altı su kaynaklarını zehirlemektedir. Hükümet ise bu konularda gerekli yasal düzenlemeleri yapamamıştır, çünkü belirttiğimiz gibi şirket hem ekonomik hem de politik açıdan ülkede oldukça etkilidir. Tıpkı güney Afrika Cumhuriyetinde olduğu gibi bu şirketler, hiç yoktan ülkeye döviz girdisi sağlamakta, istihdamı arttırmakta ve milli gelirden önemli payları bulunmaktadır. Dolayısıyla hükümetlerin bu şirketler karşısındaki hareket alanı daralmaktadır (Mwilima, 2005;110-130).

İkinci örnek, İngiliz dev maden şirketi RTZ'nin (Rio Tinto) bağlı şirketi olan Rössing maden şirkettir. Bu şirket batı Namibya'da açık uranyum madenlerini işletmektedir. Bu maden kendi türünde dünyanın en büyüğüdür. Şirket Namibya'daki ırkçı rejim altında kurulmuş ve Güney Afrika'nın ülkeyi kolonyal amaçlarla işgal etmesine yardımcı da olmuştur (Rössing Uranium, 1992). Bu dönemde şirket, faaliyetleri sırasında uluslararası kuruluşların ve yerel otoritelerin maden arama ve işleme ile ilgili standartlara uymamış, üretim sürecinde kullandığı siyanür yüzünden

çalışanların yüksek oranda radyasyona maruz kalmasına neden olmuş, ürettiği atıklarla (toz, toprak ve diğer atıkların seviyesi uluslararası standartların 20-30 kat üzerine çıkmıştır.) da çevre üzerinde yıkıcı etkiler yaratmıştır. Şirket beyan ettiği şekilde sağlık ve çevre ile ilgili taahhütlerini yerine getirmemiştir. İngiliz hükümetinin de desteğini alan şirket ülkede faaliyetlerine devam etmekte, Namibia hükümeti gerekli düzenlemeleri şirket üstünde yapamamaktadır (World Views, 1997).

Kenya

Çok uluslu şirketler üretim faaliyetlerinde buldukları ülkeye aynı zamanda teknoloji de getirirler. Böylece yatırım yapılan ülkede teknoloji seviyesinin ilerlemesine yardımcı olurlar. Ayrıca yaptıkları yatırımlarla da yeni istihdam yaratırlar. Ancak bu durum Kenya örneğinde geçerli olmamıştır. Kenya'daki sabun endüstrisine baktığımızda, çok uluslu şirketlerin ülkede bu sektörde yaptığı yatırımlar işsizliği ve bölgesel dengesizlikleri arttırmış, teknoloji seviyesinin gelişimine ve ödemeler dengesinin iyileşmesine fazla bir katkıda bulunmamış, yerel ekonomik kaynakları etkin bir şekilde harekete geçirememiştir. Ayrıca Kenya'da millileştirme ve kontrollü sanayileşme politikaları bir seçenek olmadığından, mevcut sınıfsal yapı içinde ÇUŞ'ler ve toplumdaki üst tabaka sınıflar iş birliği içinde hareket ederek çıkarlarını maksimize edebilmişlerdir (Review of African Political Economy, 1975).

Tüm incelediğimiz bu ülkelerin ÇUŞ'lerle olan etkileşiminin ekonomik ve sosyal sonuçlarını istatistiksel bazda tablolar halinde gösterebilir. 1990'dan beri her yıl UNDP İnsani Gelişme Raporu'yla, ekonomik büyüme ölçülerinin ve GSYİH'nin ötesinde daha geniş bir refah tanımı yapan İnsani Gelişme Endeksi'ni yayımlamaktadır. İnsani Gelişme Endeksi, insani gelişme konusunun üç boyutunu (sağlık, eğitim, hayat kalitesi) ölçen bir birleşik göstergedir. İnsani Gelişme Endeksi, insani refahın değişimlerini gösteren, farklı bölgelerde ve ülkeler arasında gelişmeyi karşılaştıran bir barometredir (UNDP, 2006).

Tablo III. İnsani Gelişme Endeksi

	İnsani Gelişme Endeksi (Değer)	Beklenen Yaşam Süresi (Değer)	Okur-Yazarlık Oranı (%)	Okullaşma Oranı (%)	Kişi Başı Gelir (PPPUS\$)	BYS Endeksi	Eğitim Endeksi	KBG Endeksi
Venezüella	0,784	0,73	93,0	74	6043	0,80	0,87	0,68
Guatemala	0,673	67,6	69,1	66	4313	0,71	0,68	0,63
Şili	0,859	78,1	95,7	81	10,874	0,89	0,91	0,78
Çin	0,768	71,9	90,9	70	5896	0,78	0,84	0,68
Tayland	0,784	70,3	92,6	74	8090	0,75	0,86	0,73
Endonezya	0,711	67,2	90,4	68	3609	0,70	0,83	0,60
G.Afrika	0,653	47,0	82,4	77	11,192	0,37	0,80	0,70
Kenya	0,491	47,5	73,6	60	1140	0,37	0,69	0,41
Namibya	0,626	47,2	85,0	67	7418	0,37	0,79	0,72

Kaynak: Human Development Report 2006.

Tabloya baktığımızda göze çarpan ilk özellik bu ülkelerin insani gelişme endekslerinin düşük olmasıdır. Her ne kadar Şili 0,859 endeks değeriyle dünyada 38. olsa da, diğer ülkeler orta ve düşük sıralarda yer almaktadırlar. Bu noktada Venezüella 72'nci, Tayland 74'üncü, Çin 81'incidir. Geri kalan ülkeler ise, Endonezya 108'inci, Guatemala 118'inci, G. Afrika 121'inci, Namibya 125. ve Kenya 152'inci gibi düşük sıraladadırlar. Bu endekste yer alan ülkelerde beklenen yaşam süresi de gelişmiş ülkelerin gerisindedir. Yine Çin, Venezüella, Tayland ve Şili nispeten gelişmiş ülke değerlerine yakınsa da, G.Afrika, Kenya ve Namibya'da beklenen yaşam süresi dünya ortalamasının çok altındadır. Beklenen yaşam süresinin kısa olması o ülkenin refahının, ülkenin sağlık hizmetlerinin ve yaşam standartlarının kalitesinin göstergesidir.

İkinci konu kişi başı gelirdir. Dünyadaki gelişmiş ülkelerin kişi başı gelirleri 30 bin dolar seviyelerindeyken, söz konusu ülkelerde oldukça düşük kalmaktadır. Örneğin bu ülkeler içinde Şili ve G. Afrika yaklaşık 10 bin dolarlık kişi

başı gelire nispeten orta gelirli ülkeler içinde yer alırken, diğer ülkeler düşük gelirli ülkeler grubuna girmektedir. Özellikle bu ülkeler içinde Kenya 1140 dolarlık kişi başı milli gelire oldukça düşük seviyelerde yer almaktadır. Bu değerler satın alma gücü paritesine göre hesaplandığından, değerlerin aslında olduğundan daha düşük olduğu unutulmamalıdır.

Bu ülkelerin 1975 yılından günümüze doğru olan insani gelişme endekslerinin seyrine bakılacak olursa karşımıza şöyle bir tablo çıkar:

Tablo IV İnsani Gelişme Endeksi (Tarihsel Trend)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2004
Venezüela	0,719	0,734	0,742	0,760	0,768	0,774	0,784
Guatemala	0,511	0,546	0,561	0,586	0,617	0,656	0,673
Şili	0,706	0,741	0,765	0,787	0,818	0,843	0,859
Çin	0,527	0,560	0,596	0,628	0,685	0,730	0,768
Tayland	0,615	0,654	0,680	0,717	0,751	0,775	0,784
Endonezya	0,469	0,532	0,585	0,626	0,665	0,682	0,711
G.Afrika	0,653	0,673	0,703	0,735	0,741	0,691	0,653
Kenya	0,465	0,513	0,533	0,548	0,525	0,504	0,491
Namibya	-	-	-	-	0,694	0,647	0,626

Kaynak: Human Development Report 2006.

Bu ülkeler içinde sadece Endonezya, Çin ve bir nebze de Şili kayda değer bir ilerleme göstermiştir. 1975 yılında 0.469 olan Endonezya'nın insani gelişme endeksi 2004 yılında 0.711'e çıkmıştır. 1975 yılında 0.527 olan Çin'in insani gelişme endeksi 2004 yılında 0.768'e çıkarak, Çin'i 138. sıradan 81'inci sıraya yükseltmiştir. Aynı şekilde Şili de endeks değerini 0.706'dan 0.859'a çıkararak 38. konuma gelmiştir. Ancak bu ilerlemeler yeterli değildir, çünkü sanayileşmiş ülkeleri ile karşılaştırıldığında değerler düşük kalmaktadır. Ayrıca son yıllarda tüm dünyada refah ve gelir düzeyinde artış olduğu unutulmamalıdır. Diğer ülkeler içinse insani gelişme endeksi yeteri kadar artmamış aksine bazı ülkelerde düşüş göstermiştir. Örneğin Tayland'ın 1975 yılında 0.615 olan değeri 2004 yılında 0.784'e, 0.465 olan Kenya'nın değeri ise yine 2004 yılında 0.491'e çıkmıştır. Yani bu iki ülke insani gelişmişlikte fazla yol kat edememiştir. Güney Afrika ise yerinde saymış, Namibya ise şaşılacak şekilde geriye gitmiştir.

Tablo V. Yoksulluk

	İnsani Yoksulluk Endeksi(%)	Günde 1 Dolardan Daha Az Gelirle Yaşayanların Oranı(%) 1990-2004	Günde 2 Dolardan Daha Az Gelirle Yaşayanların Oranı(%) 1990-2004	Ulusal Yoksulluk Sınırının Altında Kalanlar(%) 1990-2003
Venezüela	8,8	8,3	27,6	31,1
Guatemala	22,9	13,5	31,9	56,2
Şili	3,7	2,0	9,6	17,0
Çin	11,7	16,6	46,7	4,6
Tayland	9,3	2,0	25,2	13,1
Endonezya	18,5	7,5	52,4	27,1
G.Afrika	30,9	10,7	34,0	-
Kenya	35,5	22,8	58,3	52,0
Namibya	32,5	34,9	55,8	-

Kaynak: Human Development Report 2006.

Tablo V'te ise çok uluslu şirketlerle olan ilişkilerin yoksulluk ve gelir dağılımına etkisi ifade edilmiştir. İnsani yoksulluk endeksinde Şili haricindeki ülkeler, özellikle Guatemala, Namibya, G. Afrika ve Kenya sıralamada alt sıradadırlar. BM'nin yoksullukla ilgili uyguladığı kriterlerden biri günde 1 veya 2 dolar gelire geçinme kriteridir. Günde 1 dolardan daha az gelire sahip olanlar, Şili, Tayland, %2 ile düşükken, Venezüella ve Endonezya'da sırasıyla %8.3 ve %7.5 ile orta derecededir. Diğer ülkelerde ise örneğin G. Afrika'da %10.7, Guatemala'da %13.5, Çin'de %16.6, Kenya'da 22.8 ve Namibya'da 34.9 ile rakamlar oldukça yüksektir. Günde iki dolardan daha az gelire yaşamak zorunda olanların nüfusa oranına baktığımızda durumun daha da kötüleştiğini görürüz. Özellikle Endonezya, Kenya ve Namibya'da neredeyse nüfusun %50-60'ı yoksulluk sınırının altındadır. Son yıllarda başarılı ekonomik performans gösterdiği için örnek gösterilen Çin'de ise bu oran %46,7'dir.

Tablo VI'da ise ekonomik performanslar gösterilmiştir. Öncelikle GSYİH'lara bakacak olursak, Çin 1,9 trilyon dolarlık gelire ilk sıradadır. Ancak bu değeri kişi başı gelire dönüştürdüğümüzde, gelirin 1400 dolarla oldukça düşük seviyelere gerilediği görülmektedir. Tablodaki ülkeler içinde Şili, 5836 dolarla sanayileşmiş ülkelere en yakın olanıdır. Diğer ülkelerde ise kişi başı gelir, Venezüella'da 4214 dolar, Guatemala'da 2233 dolar, G. Afrika'da 4675 dolar, Tayland'da 2539 dolar, Namibya'da 2843 dolar ve Endonezya'da 1184 dolardır. Kenya ise 481 dolarla en düşük seviyededir.

Tablo VI Ekonomik Performans

	GSYİH		Kişi Başı GSYİH		Kişi Başı GSYİH Yıllık Büyüme Oranı (%) 1975-2004	TÜFE Yıllık Ortalama Değişim (%) 1990-2004
	ABD Doları (Milyar)	PPP, ABD Doları (Milyar)	ABD Doları	PPP, ABD Doları		
Venezüel	110.1	157.9	4,214	6,043	-0,9	39,3
Guatemala	27.5	53.0	2,233	4,313	0,4	8,8
Şili	94.1	175.3	5,836	10,874	3,9	6,7
Çin	1,931.7	7,642.3	1,490	5896	8,4	5,5
Tayland	161.7	515.3	2,539	8,090	5,0	3,9
Endonez	257.6	785.2	1,184	3,609	4,1	13,5
G.Afrika	212.8	509.3	4,675	11,192	-0,5	7,7
Kenya	16.1	38.1	481	1,140	---	12
Namibya	5.7	14.9	2,843	7,418	-0,8	---

Kaynak: Human Development Report 2006.

2. Çok Taraflı Yatırım Anlaşması (MAI)

ÇUŞ'ler dünya çapında faaliyet gösterirken genelde tedbirli hareket ederler, çünkü yatırımları, portföy yatırımları gibi hareketli veya sanal değildir, doğrudan yabancı sermaye yatırımdır. Örneğin bir ülkede kurulan fabrika kolayca başka yere taşınmaz, nakledilemez. Bu yüzden çok uluslu şirketin, bir ülkede yatırım yapıp yapmama konusunda karar verirken bazı çekinceleri vardır. Örneğin kamulaştırma, belli sektörlerle yapılan devlet teşvikleri ve ulus devletler tarafından ÇUŞ'lerin faaliyetlerine karşı getirilen koşullar gibi. Dolayısıyla ÇUŞ'ler kendilerini daha güvende hissetmek isterler. İşte bu noktada karşımıza çok taraflı yatırım anlaşması (MAI) çıkar. MAI, ÇUŞ'ler için bir güvence oluşturma amacıdadır. Yani MAI, uluslararası yatırımcıların (ÇUŞ'ler), ulus devletler karşısındaki hak ve yetkilerini düzenleyen bir sözleşmedir. ABD ve 28 OECD'ye üye ülke, 1995 yılında MAI müzakerelerine başlamış ve müzakereler 26 Mayıs 1997'de tamamlanmıştır. Ancak Fransa delegasyonunun itirazı üzerine tamamlanamamıştır (Weisbrot, 1997). MAI ile ulaşılmak istenen hedefler kısaca şöyledir; Uluslararası sermaye hareketlerine yönelik tüm sınırlamaların kaldırılması ve tüm sektörlerin uluslararası yatırımlara açılarak kar transferlerinin, yatırım miktarı ve alanlarının serbest bırakılması, Yabancı yatırımcıların ürettiği ürünlerin pazarlanmasına, üretilme biçimine ilişkin sınırlamaların kaldırılması, Ülkelerin kalkınma stratejileri gerektirse bile kendi yatırımcılarını özendirerek ve kısmen kayıracak herhangi bir uygulamaya gitmelerinin önlenmesi,

Uluslararası yatırımcıların yatırım yaptıkları ülke hükümetlerini dava ve gerektiğinde tazminat talep edebilmelerini sağlamak amacıyla bir uluslararası tahkim sisteminin kurulması (Dinçer, 2006). Böylelikle piyasanın daha etkin işlemesi sağlanacak, devlet müdahaleleri en aza inecek, ekonomik kaynaklar daha verimli kullanılacaktır. Anlaşma ÇUŞ'leri devletlerin de üzerinde bir güç sahibi yapacaktır, çünkü MAI ile birlikte siyasi ve iktisadi gücün devletlerden ÇUŞ'lere transferi ortaya çıkacak ve bu güç transferi ile bireysel hakların ÇUŞ'lere devri söz konusu olacaktır. Devlet ve ÇUŞ arasında bir anlaşmazlık olduğunda, ülkenin kendi adalet sistemi değil, uluslararası bir arabulucu olayı çözüme kavuşturacaktır. Örneğin böyle bir durumda yatırımcı isterse yerel mahkemelere başvurabileceği gibi isterse MAI bünyesinde oluşturulacak anlaşmazlıkların çözümü kuruluna başvurabilir ya da Milletlerarası Ticaret Hukuku Komisyonu (UNCITRAL) ve Milletlerarası Ticaret Odası Tahkim Kurulu (ICC Court of Arbitration) başvurabilir. Yani bazı durumlarda ülke kanunları değil bu anlaşmanın kanunları geçerli olabilecektir. Bu gün pek çok devletin çeşitli yargısal konularda İnsan Hakları Mahkemesine bile mesafeli yaklaştığı düşünülürse bu önemli bir noktadır. Yani o ülkenin vatandaşları tarafından seçimle iktidara gelen siyasetçilerin, ekonomik konularda aldıkları kararlarında bağımsız davranması artık söz konusu olmayacaktır. Diğer yandan devletlerin liberal politikalarından sapma göstermesi ve yatırım özgürlüğünü kısıtlayıcı kanunlar çıkarması da engellenmektedir (Albala, 1998). Son olarak dikkat çekici bir nokta, bu anlaşmaya göre uluslararası yatırımcının yatırım yaptığı bölge, o ülkenin toprağı sayılmayacak, o yatırımı yapan şirketin alanı sayılacaktır. Böylece devlet, yatırım yapılan o bölgeyi denetleyemeyecektir.

Anlaşma konu çerçevesinde değerlendirildiğinde, örneğin ülkemizde, egemenlik kayıtsız şartsız milletindir şeklindeki ifadeye vücut bulan ulusal egemenlik anlayışı zedelenecektir. Bu anlayış gerek ülkemizde gerekse de tüm dünyada ulus devletlerin kökeninde yatan egemenlik anlayışıdır. Böylelikle çok uluslu şirket ile ulus devlet bu egemenlik yetkisini paylaşmakta, devlete ortak olmaktadır. Devlet, egemenlik yetkilerinin bir kısmından (özellikle ekonomik alanlarda) vazgeçmektedir (Candoğan, 2006).

Sonuç

İkinci dünya savaşından sonra, dünyada dışa açık ekonomik sistemin kurulması ve yaygınlaşması yönünde, özellikle ABD öncülüğünde yeni bir dönem başlamıştır. Bu dönemde ülkelerarası mal ve hizmet ticareti, ülkelerin uluslararası bağımlılık derecesi artmış, ekonomiler birbirlerine yakınlaşmış, sermaye akımları önündeki engeller azalmıştır. İkinci dünya savaşından sonra kurulan GATT, IMF, Dünya Bankası dünyada, gelişmiş batılı devletler, özellikle de ABD öncülüğünde, dışa açık ekonomik yapının kurulmasında önemli çalışmalar yürütmüştür. 1980'li yıllardan itibaren, karşılıklı bağımlılığın artmasına bağlı olarak, doğrudan yabancı sermaye yatırımları hızla artmıştır. Ulaştırma ve haberleşme sektörlerindeki teknolojik gelişmeler, firmaların dışa açılmalarını hızlandırmış ve ayrıca çok uluslu şirketler, yabancı pazarlara ulaşabilmek, ölçek ekonomilerinden yararlanmak, yeni karlı yatırım olanakları bulabilmek, tekel karı yakalayabilmek gibi amaçlarla da hareket ederek yabancı direkt yatırımlarını arttırmışlardır. Böylelikle gerek sayısal gerekse ekonomik değer olarak çok uluslu şirketler hızla büyümüşdür. Doğrudan yabancı sermaye yatırımlarına bakıldığında, daha çok gelişmiş ülkelerin ağırlıkta olduğu görülür. Diğer gelişmekte olan ülkeler ise payları son yıllara doğru artmakta ise de toplam içinde payları düşüktür. Bu süreçte gelişmekte olan ülkeler genellikle çok uluslu şirketlerin yatırım yaptıkları ev sahibi ülke olmuşlardır.

Ancak bu yatırımların, üçüncü dünya üzerinde önemli etkileri (dünyada gelir dağılımının daha da bozulması, üçüncü dünya ülkelerinin gelişmiş batılı devletlere daha çok bağımlı kalması gibi) olmuştur. Gelişmekte olan ülkeler 1970'li yıllarda, çok uluslu şirketlerin artan yatırımları karşısında bazı çekinceler ortaya koymuşlar ve kendi ekonomileri ve doğal kaynakları üzerindeki hakimiyetleri, merkezi devlet güçlerinin azalmaması için bazı girişimlerde bulunmuşlardır. ÇUŞ'lerin, o ülkedeki faaliyetleri sırasında bir hukuksal anlaşmazlık meydana geldiğinde kimin kanunları uygulanacaktır. Çok uluslu şirketlerin faaliyetlerine o ülkenin devleti ne derece müdahale edecek veya yönlendirebilecektir. Acaba çok uluslu şirketler kendileri açısından ne kadar faydalı veya ne kadar zararlıdır. Çok uluslu şirketler gittikleri ülkelere teknolojisini, finansal sermayesini, ürünlerini ve modern yönetim tekniklerini getirmektedir. Buna mukabil çok uluslu şirketler, fakir ülkelerin adaletsiz bir şekilde dünya piyasalarına entegre olmalarına ve karar mekanizmalarının dışında kalmalarına neden olabilir. Çok uluslu şirket girdiği piyasada, o ülkenin uzun vadeli ve kendi iç dinamiklerini harekete geçirerek kalkınma ve büyümeyi sağlayacak olan genç firmaları piyasa dışına itebilir. Bu da uzun vade de ekonomik kalkınma ve büyüme açısından ülkeyi olumsuz etkiler. İkinci nokta çok uluslu şirketler her ne kadar teknolojik gelişimde yardımcı olsa da, esas teknolojik buluşları ve bunların uygulamalarını ana ülkedeki şirketinde hayata geçirebilir. Böylece çok uluslu şirketten teknolojik anlamda beklenen fayda gerçekleşmez. Ayrıca eğer çok uluslu şirket eğer sermaye yoğun üretim tekniklerini kullanırsa, o ülkede istihdama katkı anlamında beklenen fayda gerçekleşmeyecektir. Sonuç olarak ekonomik büyüme ve kalkınma,

teknolojik gelişim ve yeni istihdam olanakları gibi konularda ÇUŞ'lerin yaratacağı olumsuz etkiler ulus devletin egemenliğinin aşınması ve uluslararası ilişkilerdeki zayıf pozisyonunun devam etmesi demektir.

Kaynakça

ALBALA Nuri, **The Dangers of the Multilateral Agreement on Investment Shackling the State**, Lemond Dimlomatique, <http://mondediplo.com/1998/03/08maialba>, March 1998.

ALPAR Cem, **ÇUŞ'ler ve Ekonomik Kalkınma**, Ankara, İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Kalite Matbaası, 1978, s. 3-4.

APTER David, GOODMAN Louis Wolf, PINELO Adalberto J., LEONARD H. Jeffrey, **Multinational Corporation and Politics in Developing Countries**, World Politics, Vol. 32, No.3., (April 1980), p. 454-459.

Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) Türkiye, Türkiye 177 Ülke Arasında 92. Sırada, <http://www.undp.org.tr/Gozlem3.aspx?WebSayfaNo=696>, 2006

BERNAUER Thomas, KAObI Vally, **Political Economy : Foreign Direct Investment and Multi National Companies**, 2007, Bernauer_poleconhttp://www.cis.ethz.ch/education/Bernauer_polecon.pdf.

BRIMBE Peter, URATA Suijiro, **Behaviour of Japanese, Western and Asian MNC's in Thailand : Lesson for Japanese MNCs**, JCER Discussion Paper No:105, Japan Center for Economic Research, 2006.

CANDOĞAN Gökhan, **Çok Taraflı Yatırım Anlaşması (MAI) ve Özelleştirmenin Hukuki Boyutları**, Birlik Metal İşçileri Sendikası, <http://members.tripod.com/~metalworkers/yayin/mai8.htm>, 2006.

COHN Theodore H., **Global Political Economy**, 2nd Edition, New-Yoerk, Wesley Longman Inc. , 2003, s. 335.

CONGRESSIONAL-EXECUTIVE COMMISSION ON CHINA, **CHINA'S HOUSEHOLD REGISTRATION SYSTEM**, Sustained Reform Needed to Protect China's Rural Migrants, <http://www.cecc.gov/pages/news/hukou.php>, 2005.

Covert Actions in Chile 1963-1973, Staff Report of the Select Committee To Study Governmental Operations With Respect to Intelligence Activities, UNITED STATES SENATE, December 18, 1975, <http://foia.state.gov/Reports/ChurchReport.asp#C.%20Covert%20Action%20and%20Multinational%20Corporations>.

DİNÇER Oğuzhan Cevat, **Çok Traflı Yatırım Anlaşması (MAI) Üzerine Bir Değerlendirme**, <http://www.dtm.gov.tr/ead/DTDERGI/tem98/coktrf.htm>, 2006.

EVANS Peter B., **Research on Multinational Corporation**, Annual Review of Sociology, Vol. 7.(1981),p.211,<http://www.jstor.org/cgibin/jstorprintpage03600572di97405397p0121m0.pdfbackcontext=results&dowhat=Acrobat&0.pdf>

GRIECO Joseph M., IKENBERY G. Jhon, **State Power and the World Markets, The International Political Economy**, New-York, N.W. Northon Company, 2004, p.215.

GIL Robert, GILPIN Robert, **The Political Economy of the Multinational Corporation: Three Contrasting Perspectives**, The American Political Science Review, Vol.70, 1976, p.184.

Global Policy Network, **Overview of Current Labour Market Conditions in China**, SEPI The Social and Economic Policy Institute Flat A, 15/F, Wing Wong Commercial Building, p.557-559 Nathan Road, Yaumatei, Kowloon, Hong Kong, <http://www.globalpolicynetwork.org>, 14 January 2002., p.3-10

HAKTAN Ural, **İşçi Göçleri**, <http://www.globalinsan.net/sosyalanzin/4/hukou.html>, 11 Nisan 2007.

HELM Burt, **Olimpiyatlarda PR Mücadelesi**, Business Week Türkiye, <http://www.businessweek.com.tr/general/sonsayi.asp?contID=1372> Temmuz 2007.

KOLDAŞ Serhat, **Çin Mucizesi**, <http://www.marksisttutum.org/cinmucizesi.htm>, Ekim 2005

KOWALEVSKI David, **Transnational Corporations and Asian Inequality**, Pacific Affairs, Vol.60, No.4, Winter 1987-1988, p. 578-595.

LaPALOMBARA Joseph, BLANK Stephen, **Multinational Corporations and Developing Countries**, New-York, The Conference Board Inc., 1979, p.86-87.

MUNNING Victor, **Between a Rock and Hard Place: Gold mines are under pressure to deal with their environmental social impacts**, African Labour Research Network, Published on Behalf of the African Labour Research Network by the National Labour and Economic Development Institute, ISBN 1-875043-67-5, April 2005, s.1-9.

Organization of the Petroleum Exporting Company (OPEC), **Annual Statistical Bulletin 2005**, <http://www.opec.org/library/Annual%20Statistical%20Bulletin/ASB2005.htm>

ÖZEN Ahmet Cem, **Petrol Siyaseti: Venezüela ve İran**, CNN Türk, Özel Dosyalar, http://www.cnnturk.com/OZEL_DOSYALAR/haber_detay.asp?pid=1483&haberid=180089.

RENNER Michael, **Exxon Mobil in Aceh**, By *Global Policy Forum*, Opinion Forum April 17, 2006, <http://www.globalpolicy.org/opinion/2006/0417exxonaceh.htm>

Rössing Uranium: A health and environmental disaster, published by WISE News Communique on May 22, 1992, <http://www10.antenna.nl/wise/index.html?>

Review of African Political Economy, **MNC's, Taste Transfer, Underdevelopment: Case Study Kenya**, Vol 2, No 2, Spring 1975. <http://www.roape.org/cgi-bin/roape/show/0202.html>

SAXENA Manu, **United Fruit and the CIA**, <http://eatthestate.org/03-26/UnitedFruitCIA.htm> Venezuela, Government, Politics, <http://en.wikipedia.org/wiki/Venezuela>, 17 March 1999.

South Africa, http://en.wikipedia.org/wiki/South_Africa, June 2008.

Ufuk Çizgisi, <http://www.ufukcizgisi.org/index.php?in=6&p=191>, Haber8, <http://www.8sutun.com/node/8806>, 17 Ocak 2005.

UNDP, **China Human Development Report 2005**, China Development Research Foundation, sf 38-41, http://www.undp.org.cn/downloads/nhdr2005/NHDR2005_complete.pdf

WEISBORT Mark, The Impact of the MAI on Employment, Growth and Income Distribution, Pramble Center, November 1997, <http://www.globalpolicy.org/soecon/bwi-wto/maiinc.htm>

World Investment Report 2006, **FDI From Developing and Transition Economies: Implications for Development**, United Nations, New-York and Geneva, 2006.

WorldViews, AFRICA, Africa World Press Guide, **MINING IN AFRICA**, A wealth of mineral resources, <http://worldviews.igc.org/awpguide/mines.html>, 1997.

YIMPRASET Junya, **The Case of the Par Garment Manufacture** A case study by Thai Labour Campaign, 9March 1999, <http://www.thailabour.org/docs/ParGarmentStudy.html>